

УДК 94 (477) «1920/1939»:281.96

КОНФЕСІЇ РПЦ В УКРАЇНІ НА ШЛЯХУ ДО АВТОКЕФАЛІЇ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

Олександр Тригуб

Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: alextrigub@ukr.net

Особливий інтерес, через виняткову свою актуальність для реалій незалежної України, викликає проблема розколу РПЦ у 20-і рр. ХХ ст., його причини, рушійні сили, вплив державних органів на його виникнення та перебіг, міжконфесійні відносини тощо. Ціла низка явищ того часу присутня і в сучасності, що посилює зацікавлення до кола вищевказаних питань.

Не дивлячись на активізацію досліджень вітчизняної історичної науки у царині церковної історії, у тому числі і міжвоєнного періоду (В. Пашенко, А. Киридон, С. Жилюк, О. Ігнатуша й інші [1]), залишається ще багато питань, що потребують уточнень, нових документальних даних та узагальнень і одним із них є боротьба новостворених конфесій за автокефалію.

Нагальні питання розвитку обновленського крила РПЦ в Україні потребували скликання Всеукраїнського Православного Собору, який би юридично (у церковному відношенні) закріпив основні положення Синодальної Церкви. Підготовка до його скликання розпочалася ще у 1923 році, коли на Всеукраїнському церковному обновленському з'їзді духовенства і мирян 13-16 лютого, у прийнятому «Положенні про Вище Церковну Управління (ВЦУ)» був пункт про організацію Передсоборної Комісії для вирішення питань, що стосувалися підготовки й організації Помісного Собору [2].

На кінець 1923 р. підготовчий етап було завершено, заплановано його проведення на кінець квітня 1924 р. і розроблено «Закон для виборів депутатів на Всеукраїнський Православний Помісний Собор», проект якого було розіслано 16 січня 1924 р. по всіх єпархіях для обговорення [3]. Першим і найголовнішим питанням, яке виносилося

на обговорення Собору, був розгляд історичної та канонічної основи й обсягів автокефалії Православної Української Церкви та проект її регламенту [4]. Протягом січня – травня 1924 р. по Україні пройшли з'їзди духовенства та мирян, де відбулися вибори делегатів на Всеукраїнський Помісний Собор та обговорювалося зазначене питання із надаванням наказу делегатам [5]. На Собор покладалася безліч самих різних побажань, гострі питання про програму, склад і порядок виборів тощо, які поступили з багатьох регіонів країни, але основною вимогою, яка звучала у багатьох відгуках, була автокефалія УПЦ, що пов'язувалося з підняттям церковно-національної самосвідомості [6]. Але загальна ситуація у православ'ї та плани більшовицької влади загальмували процес скликання Собору і, натомість, було дозволено скликати Передсоборну Наряду, яка призначалася на 11-15 листопада 1924 р.

Нарада відкрилася 11 листопада 1924 р. у Харківському Кафедральному соборі. Після вітальних слів архієпископа Йосифа (Кречетовича) і митрополита Пимена (Пегова) зібрання було оголошено відкритим, після чого направлені телеграми радянському уряду та Всеросійському Св. Синоду й обрано президію на чолі із митр. Пименом [7]. Головним завданням, яке ставила перед собою Передсоборна Наряду, було «вирішення кардинального питання про автокефалію Української Церкви й українізацію богослужіння, ...[що] буде сприяти внутрішньому укріпленню Української Церкви і послужить до усунення небезпеки міжусобиць» [8].

12 листопада, учасники наради заслухали доповідь архієпископа Йосифа (Кречетовича) «Про автокефалію Української Церкви». Доповідач засудив політику царського

самодержавства, внаслідок якої в Україні було знищено давні традиції собороправності, і Церква втратила свою канонічність і стала прислужницею царської влади, а московська державність перетворила українських єпископів на царських чиновників. Архієпископ Йосиф показав устрій окремих автокефальних церков та їх історико-канонічний шлях, згадав про факти визнання автокефалії Української Церкви Патріархом Тихоном у серпні 1922 р., а головне, висловив думку, що Передсоборна Нарада має подати на розгляд Всеукраїнського Собору проект повної автокефалії Української Церкви, без права Всеросійського Синоду бути вищою апеляційною та касаційною інстанцією для Української Церкви. Але цю пропозицію архієпископа Йосифа було відхилено. Нарада обмежилась лише таким визначенням: «До скликання Другого Всеукраїнського Помісного Церковного Собору та формального проголошення на ньому повної автокефалії Української Православної Церкви дотримуватися того тимчасового положення, яке вироблене по узгодженню із Всеросійським Церковним Центром». Для уточнення повноти автокефалії та прав обновленської УПЦ на місця було вирішено розіслати проект «Статуту Української Автокефальної Церкви» для обговорення [9].

Розгляд питання щодо автокефалії тривав увесь день і завершився доповіддю відомого каноніста з Одеси, доктора богослов'я, професора Олександра Івановича Покровського «Про соборність, митрополитанський лад і патріаршество». Після слухання було прийнято наступну резолюцію: «Всеукраїнська Передсоборна Нарада... заявляє, що в основу будівництва церковного керівництва і життя повинно бути покладене, в якості непорушного догматико-канонічного фундаменту, соборне начало, яке, будучи побудоване за принципом активної участі усіх трьох елементів церкви (єпископату, кліру та мирян), повинно послідовно та струнко поростати в усі церковно-правлячі органи, починаючи з «малої церкви», у межах повітового вікаріатства, і закінчуючи Помісним Собором цілої Руської Церкви» [10]. Крім того було засуджено інститут патріаршества, як «принесений нарід на тілі Церкви», що «не дав нічого позитивно-

го Руській Церкві, був джерелом величезних церковних нещастя, розрух... тому інститут патріаршества повинен бути остаточно зжитий у нас і безповоротно та назавжди похований у могилі історичного небуття» [11]. Наступного дня О. Покровський зробив додаткову інформаційну доповідь на тему «Про удільну вагу колишніх Всеросійських Помісних Соборів 1917-18 років і 1923 р.».

По завершенні Передсоборної Наради обновленці почали активно готуватися до Собору на який поклалися величезні надії. Протягом лютого-березня 1925 р. у більшості благочиній було проведено збори з вирішення нагальних потреб конфесії, обговорення результатів Передсоборної Наради, обрання делегатів на єпархіальні з'їзди та накази делегатам. Пік обновленських з'їздів єпархіального та вікарного масштабу для розгляду питань, що виносилися на Помісний Собор і вибору делегатів припав на квітень 1925 р. Особливо активно підійшло до цього подільське духовенство. Як районні, так і вікарні з'їзди Гайсинщини та Кам'янецьчини беззаперечно висловилися за автокефалію Українського Православ'я, що було єдиним питанням, яке не викликало заперечень, на відміну від інших принципових запитів, що збудили бурю протилежних думок [12].

Офіційне відкриття Другого Всеукраїнського Православногo Собору (у даному випадку обновленська церква підкреслювала свою спадкоємність від РПЦ, яка у 1918 р. провела свій **Перший** Всеукраїнський Собор) відбулося 17 травня 1925 р. у Кафедральному соборі м. Харкова. За даними Мандатної комісії на собор прибуло спочатку 208 із 224 делегатів: єпископів – 34, кліриків – 88, мирян – 86. Всього у роботі соборних засідань брало участь 215 делегатів з вирішальним голосом і 100 запрошених вільних слухачів. Засідання розпочалися у Трьохсвятительській церкві 18 травня о 10 годині ранку [13].

Першим обговорювалося питання про автокефалію. Делегати Собору заслухали дві ґрунтовні доповіді професора О.І. Покровського й архієпископа Ізюмського Йосифа (Кречетовича). Перший доповідач розкрив догматично-канонічну, церков-

но-історичну та життєво-практичну сторони автокефалії церкви. Архієпископ Йосиф протягом двох з половиною годин говорив про історію Української Церкви, її національні особливості, негативний вплив Візантії, трагічні наслідки підпорядкування Москві і т.п.

Під час обговорення доповідей лише один депутат, селянин із Волині, відкрито виступив проти автокефалії. На голосування головуєчий собору митрополит Пимен виніс лише сам принцип автокефалії Української Православної Церкви, необхідність її внутрішньої самостійності, за що проголосувало 202 делегати, проти було 6 голосів і 7 утрималось. Для остаточної редакції соборного формування акту проголошення автокефалії було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли: митрополити Інокентій та Ювеналій, архієпископ Йосиф, О.І. Покровський, протоієреї В. Коваленко і Д. Попов, мирянин Л. Барицький і два представники Всеросійського Синоду – професор В. Белоліков і протопресвітер П. Красотін.

Акт проголошення автокефалії оголосив архієпископ Йосиф (Кречетович) 21 травня. Тоді ж були зачитані привітальні телеграми від представників Константинопольського й Антіохійського патріархів і Всеросійського Священного Синоду, від імені якого виступив протопресвітер П. Красотін.

Хоча в ухвалі Собору йшлося про повну автокефалію Української Церкви, проте зберігалось попереднє формулювання із зазначенням посередницької ролі Всеросійського Синоду, щоправда у невиразному вигляді. Пропозицію архієпископа Йосифа, висловлену на Передсоборній нараді, щоб не згадувати у тексті проголошення автокефалії Всеросійського Синоду, було відхилено. Таким чином, повноту автокефалії Української Православної Церкви такою редакцією було дещо знівельовано. Дослівно ця частина тексту виглядала так: «Українська автокефальна Православна Церква, зберігаючи братське канонічне спілкування з усіма автокефальними Церквами Православного Сходу, найбільш тісний зв'язок підтримує з тими із них, які знаходяться у межах СРСР, здійснюючи це спілкування як через Всеросійські Помісні Собори участю

в них своїх представників, обраних на Всеукраїнських Церковних Соборах, так усіма іншими зазначеними у канонах і практиці Церкви шляхами». У тодішніх реаліях державно-церковних відносин така редакція давала підстави Російській Церкві при необхідності втручатися у питання зовнішніх відносин Української Церкви [14].

Значну роль у прийнятті рішення Собору щодо автокефалії, а також на підтвердження цієї тези, що ніяке рішення обновленців не приймалося поза увагою радянських органів, відіграли ДПУ та ЦК КП(б)У. Напередодні Собору, 1 березня 1925 року, на засіданні Антирелігійної Комісії, слухаючи питання про стан обновленства, було прийнято рішення: «...по відношенню до обновленства поставити перед ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) питання про необхідність увести: а) повну автокефалію української церкви із затвердженням такої Всеросійським Синодом; б) українізацію богослужіння...» [15].

Російські обновленці змушені були визнати автокефалію Української Церкви за вказівкою влади, але не сприймали її внутрішньо. Відомий український дослідник Сергій Жилнок підкреслював, що часто російська симптоматичність виявлялась навіть у привітальних промовах уповноважених від Всеросійського Синоду. Так, протопресвітер П. Красотін і професор В. Белоліков у своїх промовах закликали не використовувати автокефалію для роз'єднання рідних сестер – Російської й Української церков, а тримати єдиний фронт у боротьбі з численними ворогами. Але, не дивлячись на певне незадоволення, Третій Всеросійський Помісний собор спеціальною грамотою від 8 жовтня 1925 р. затвердив автокефалію УПЦ [16].

Натомість користуватися цією автокефалією обновленській Українській Православній Церкві довго не прийшлося. Автокефальний статус було ліквідовано одностороннім рішенням Всеросійського Синоду 20 грудня 1934 р.

Іншим борцем за автокефальний статус православ'я в Україні на канонічному ґрунті була Соборно-єпископська Церква, що постала завдяки активній діяльності двох поборників незалежності української Церк-

ви протоіереїв Феофіла Булдовського (Полтава) та Павла Погорілка (Поділля). Будучи учасниками Всеукраїнського Собору УАПЦ 14 жовтня 1921 р. вони не сприйняли висвячення єпископату пресвітерським чином (через рукопокладення священників і мирян), назвавши цю подію «неканонічним актом самохіротонії» [17], і залишили Собор, але ідеї отримання автокефалії не залишили.

Підтримуючи українізацію Церкви, П. Погорілко дотримувався старих традиційних засад висвячення єпископів. Він голосував проти всесоборної висвяти єпископів на Соборі у жовтні 1921 р. так як «самосвятне начало не є начало Православної Церкви, а тому ті, що свідомо приймають його, не можуть рахуватися православними у розумінні вселенської єдності» [18], проте бажання стати єпископом у нього не було втрачено і він йде на згоду із архієпископом Подільським Пименом (Пеговим), який рекомендує його митрополиту Михаїлу (Єрмакову) для висвячення на Соборі Єпископів України у вересні 1922 р. на єпископа Кам'янецького (на місце Адріана (Анцино-Чекунського), який по своїй старості досить довго просився на покій). Однак хіротонія не була здійснена, бо, як стверджував пізніше Патріарший Місцеблюститель митрополит Крутицький Петро (Полянський), проти цього виступило духовенство та миряни Подільської єпархії [19].

Цим наполегливим прагненням до єпископства вирішило скористатися Подільське ДПУ, яке шукало претендентів на єпископів обновленської церкви. За допомогою спецслужб Павло Погорілко поїхав до Москви, де 28 січня 1923 р. прийняв хіротонію від митрополита Антоніна (Грановського), архієпископа Іоанна й єпископа Олександра. При своєму посвяченні в єпископи у Москві Погорілко виголосив традиційну декларативну промову українською мовою. Тією ж мовою відповідав йому голова ВЦУ митрополит Антонін. Хіротонія та літургія у Заїконоспаському монастирі теж була здійснена українською [20].

З поверненням до України, 10 лютого 1923 р. архієпископом Пименом (Пеговим) Павла Погорілка призначено на єпископа Кам'янецького, вікарія Подільської єпархії [21]. 13-16 лютого 1923 р. він бере акти-

вну участь у Першому Всеукраїнському церковно-обновленському з'їзді, де фігурує як єпископ Ольгопольський, вікарій Подільської єпархії [22].

Позитивне відношення до обновленського руху та групи «ЖЦ» все ж не втримало єп. Павла в її обіймах, бо, за словами самого ж Погорілка, «необережне захоплення революційними способами боротьби з єпископатом протилежної течії скомпрометувало її в очах віруючої людності. А крім того під захисний колір Ж.Ц. увійшло багато з тих, що з початку провокували її. Щоб відвести підозріння в живізмі, вони потім урочисто, відказалися від обновленських пактів, статуту і навіть від назви «Живої Церкви», але це не реабілітує в очах народу ні їх течій, ні їх» [23], і він, відколовшись від ВУВЦУ, у березні 1923 р. утворює на Поділлі групу «БОПУПАЦ» (Братське об'єднання парафій Української Православної Автокефальної Церкви) [24].

Ідеологічно БОПУПАЦ відмежувалося від усіх існуючих угруповань, але вела своє начало саме від постанов Собору Єпископів Українського екзархату РПЦ, що відбувся у Києві 2-4 вересня 1922 р. й отже представляє собою розкол не УАПЦ, а РПЦ, об'єднавши навколо себе тих священників і мирян, які бажали української автокефалії на канонічних началах та у межах компетенції вселенського православ'я. На думку дослідниці О. Галамай, «організація Об'єднання цілком вписувалась у взятий владою курс, спрямований на поглиблення розколу й одночасне послаблення на Поділлі як РПЦ, так і УАПЦ» [25].

Другий прихильник канонічної автокефалії Феофіл Булдовський, як і Погорілко, ще з 1917 року активно виступав за українізацію Церкви та переклад богослужіння українською мовою. Будучи присутнім на Всеукраїнському Соборі 1921 р., він засумнівався у канонічності рукопокладення в єпископи «першохристиянським способом», тому подальшої участі у діяльності УАПЦ не приймав і залишився у складі РПЦ. У той же час власних ідей Ф. Булдовський не залишив і з багатьма полтавськими пастирями продовжував захищати головні принципи автокефалії, українізації та соборноправності. Канадсь-

кий вчений Б. Боцюрків вказав, що про те, що ці ідеї знаходили відгук серед українського духовенства та мирян патріаршої Церкви, показала Київська Нарада Єпископів 1922 року, на якій прийнято рішення підтримати вищезазначені головні принципи оновлення церковного життя, але відмежувались від групи «Жива Церква» [26].

На Нараді від Полтавської єпархії були присутніми священники Микола Лук'янов і Максимович, які після повернення, на Полтавській єпархіальній раді 24 вересня доповіли зміст реформ, проголошених на Соборі Єпископів України 2-4 вересня 1922 р. [27]. Наступного дня тимчасово керуючий Полтавською єпархією єпископ Григорій (Лісовський), Феофіл Булдовський і близько 25 священників Полтавщини проголосили «Декларацію» про лояльність до радянської влади, прийняли статут групи «Прогресивного духовенства на Полтавщині» й ухвалили склад Тимчасового Комітету групи, ставши на шлях оновлення церковного життя. До складу Комітету було обрано протоіереїв Феофіла Булдовського та Леоніда Костецького, священника Миколу Лук'янова та мирянина Григорія Каменецького [28].

Окремо слід зупинитися на основній ідеологічній платформі групи, яка її відокремлює від обновленської всеросійської групи «Жива Церква» та несе у собі основні пункти ідеологічної платформи Київського Собору Єпископів: **соборноправність** – «участь у всіх органах церковно-розпорядчого управління разом з єпископами – кліру та мирян», **автокефалія** – «Автокефалія Помісної Української Церкви... [яка] повинна бути авторизована Помісним Всеукраїнським Собором»; **українізація** – «надання місцевому національному елементу в Українській Автокефальній Церкві належного йому становища, з повною повагою прав інших національностей». Окрім того нарівні із чернечим єпископатом вважався білий, але неодружений (!), зберігалися монастирі та чернецтво тощо [29]. Отже статут яскраво показує відмежування від революційних підходів загальноросійського обновлення в особі групи «Жива Церква», але у той же час бажання оновлення церковного життя у руслі вимог тогочасних реалій.

Група відразу ж опинилася під увагою та контролем Полтавського Губвідділу ДПУ, яке проводило свою роботу через завербованих агентів, серед яких провідну роль грали Микола Лук'янов, священник с. Нижні Млини Полтавського повіту й Іван Морашко, священник с. Нижній Булатець Лубенської волості. По відношенню до Ф. Булдовського спецслужби вирішили грати на особистих якостях його характеру і, насамперед, честолюбстві, бо за характеристикою чекістів, це «енергійний, честолюбний, авторитетний серед духовенства та мирян, хороший оратор-лектор, ...фактичний керівник [Єпархіальної] Народи» [30], а за свідченням Патріарха Тихона «крайній «українофіл», а по натурі «гайдамака», який отримавши місце голови єпархіального управління не допускав на священицькі місця росіян, а лише призначав українців [31]. Отже авторитет, харизма й ідейні переконання стали тим ґрунтом, на якому розпочала розігруватися сепаратистська карта на Полтавщині.

14 січня 1923 р. у Полтавському кафедральному соборі відбулася хіротонія Феофіла Булдовського в єпископа Лубенського, Миргородського і Лохвицького, вікарія Полтавської єпархії. Відразу після посвячення 15 січня відбулися Збори Єпископів Полтавської та Київської єпархій, де були присутніми єпископи: Полтавський Григорій, Лубенський Феофіл, Чигиринський і Черкаський Ніколай (Браїловський), Переяславський і Пирятинський Петро (Кіреєв), Кобелякський і Кременчуцький Ніколай (Пірський). Основним питанням, яке необхідно було вирішити, – лінія поведінки щодо групи «Жива Церква» за умов відсутності Екзарха України митрополита Михайла (Єрмакова). Єпископи одноголосно вирішили не приєднуватися до «ЖЦ», бо вона «занадто революційна, неканонічна та несвоєчасна» [32].

Подібне рішення підштовхнуло сили обновленців до рішучої боротьби, яку каталізувало ДПУ. У результаті єпископ Кобелякський Ніколай перейшов до обновленців, єпископ Григорій опинився під слідством, а Переяславська кафедра залишилася без керманіча у зв'язку із смертю єп. Петра. Внаслідок цього єпископ Григорій актом від

1 березня 1923 р. дав єпископу Феофілу право на керування єпархією у випадку свого звільнення і 13 травня 1923 року єпископ Феофіл став управляючим Полтавською єпархією [33].

Складна ситуація, що склалася в Українському Екзархаті і, зокрема на Полтавщині, у середині 1923 р., спонукала Феофіла та Григорія до збереження канонічного устрою РПЦ в Україні, шляхом створення церковного центру у Полтаві, або Лубнах. Для цього вони висвятили архімандрита Сергія (Лабунцева) на єпископа Золотоношського, з приводу чого ДПУ повідомляло: «проводирі духовенства намагаються створити власне ВУВЦУ на Полтавщині, для чого вони посвятили Сергія (Лабунцева), і коли вони зберуться у Єпископа, то Григорія буде оголошено автокефальним митрополитом України» [34].

Восени 1923 р. єп. Григорій розпочав активну підготовку до єпархіального з'їзду, який повинен був стати початком скликання «канонічного Всеукраїнського Собору» [35]. Звільнення 27 червня 1923 р. з-під варті Патріарха Тихона внесло корективи у реалізацію їх планів. З поверненням Патріарха до влади, для утворення всеукраїнського Центру РПЦ і проведення Помісного Собору для втілення постанов необхідно було його благословення. Тому 11 листопада 1923 р. єп. Феофіл і члени його канцелярії направили Патріарху листа, у якому висловили своє прохання благословити «в особливій грамоті Полтавщину, як єпархію найбільш на Україні стійку у православ'ї, благословити, до вирішення цього питання на Всеукраїнському Церковному Соборі, на організацію центр Української Православної Автокефальної Церкви, що перебуває у тісному єднанні із усією Вселенською Церквою, а особливо, з рідною нам церквою Російською» [36]. Головними аргументами цього були: перетворення у життя постанов Київського Собору Єпископів 1922 р., які втілюються у лозунгах: «православ'я», «автокефалія», «українізація» та «соборноправність»; необхідність об'єднання для боротьби із «самосвятами» та «Живою Церквою».

Ознайомившись із листом, Патріарх Тихон направив його до єпископа Григорія

(Лісовського) на відзив. Останній підтримав основну суть прохання єп. Феофіла й у своїй відповіді просив Патріарха благословити організацію центру у Полтаві із назвою «Вища Церковна Рада Єпископів Православної Автокефальної Української Церкви на Полтавщині», яка б діяла на началах соборноправності [37].

Не дивлячись на загальну підтримку з боку єп. Григорія, 1 лютого 1924 р. Патріарх видав постанову, в якій різко засудив будь-які спроби оголосити автокефалію РПЦ в Україні та порадив звертатися з усіх питань внутрішньоцерковного життя до архієпископа Катеринославського Іоанікія (Соколовського), який тимчасово керував Харківською єпархією. Крім того п. Тихон застерігав, що «без благословення Святішого Патріарха і Священного при ньому Синоду, навіть і з одних лише православних єпископів не може бути [Українського] Собору (законного і правомочного)» і «не благословляється... вводити у церковне життя України постанов і побажань Собору Православних Єпископів України, що відбувся у серпні 1922 р.» [38]. Таким чином Патріарх не тільки перекреслив усі сподівання національноорієнтованого духовенства, а й підтвердив курс на відновлення централізму й авторитарності у РПЦ. Фактично намагаючись утримати українські єпархії та віруючих у своїй компетенції, п. Тихон певним чином спровокував виникнення нового розламу в РПЦ, який ідейно продовжив би стояти на рішеннях Собору Єпископів 1922 р.

Передбачаючи ймовірно загальне невдоволення своєю різкою відмовою та можливість нового розколу, Патріарх пом'якшує своє ставлення до ключових питань Української Церкви. Про це свідчить грамота від 7 квітня (25 березня) 1924 р., надана ним архієпископу Іоанікію, де останньому доручалося «можливо ретельніше дотримувати інтереси українського віруючого населення, оберігаючи національні почуття його та не розв'язуючи наперед, за обставинами часу, питання про внутрішнє управління Української Церкви та її відношення до Церкви Великооруської, всемірно турбуючись з архіпастирями, пастирями та віруючою паствою України про найшвидше скликання Всеукраїнського Православного Собору як

єдиного правомочного органу при вирішенні існуючих у житті Церкви питань». Окрім того, Патріарх Тихон благословляв створення Українського Собору Православних Єпископів для вирішення поточних питань [39].

У вересні 1924 р. до Патріарха Тихона, за наказом архієпископа Григорія (Лісовського), відправився єпископ Феофіл з делегацією у складі протоієреїв Тарасевича та Базилевича (Базилевського). Основним питанням, яке необхідно було вирішити у Москві, це відношення Тихона до автокефалії Української Церкви. У своїй відповіді Патріарх висловився, що він принципово не має нічого проти автокефалії УПЦ, але винятково канонічним шляхом, тобто на Всеросійському Соборі [40].

Результати відвідування яскраво подає, за спогадами сучасників і зі слів самого єп. Феофіла, митрополит Феодосій (Процюк): «коли він [Булдовський] особливо взято доводив Патріарху необхідність автокефалії... Тихон... взяв Феофіла за бороду і, потягнувши до себе, сказав: «Та ти – гайдамака!» і делегація повернулася до Полтави ні з чим [41].

Полтавський єпископ Григорій (Лісовський) беззаперечно підкорився рішенням Патріарха, але його вікарії Феофіл (Булдовський) і Сергій (Лабунцев) не залишили своєї ідеї та почали її втілювати в життя, але з іншим режисером – Держполітуправлінням, яке не преминуло скористатися внутрішніми негараздами у «тихонівському таборі».

Після уважного вивчення внутрішньоцерковної ситуації, на засіданні Всеукраїнської Антирелігійної Комісії від 14 серпня 1924 р. ДПУ висунуло пропозицію: «1. З метою більш глибокого розкладу тихоновщини, [пропонуємо] створення у середовищі її угруповання, що орієнтується на Вселенського Патріарха, який веде лінію до визнання Синоду; 2) Для більшої авторитетності згаданого угруповання і з метою нанесення найбільшого удару тихоновщині, бажано використати призначеного Патріархом Тихоном на Україну в якості Заступника Екзарха архієпископа Іоанікія [(Соколовського)]», що було повністю підтримано [42].

Бахмутський єпископ Іоанікій (Соколов-

ський) був досить неординарною особою, з одного боку він вирізнявся ораторським талантом і любов'ю до нього парафіян, отримав повагу серед тихоновців за боротьбу з оновленцями, а з іншого був слабкою натурою, яка «прославилася непристойним способом життя... У повсякденному житті був далеко не суровий в етичному відношенні, маючи зв'язки з жінками, яких не приховував, чи не вмів приховувати» [43]. Його слабкість проявилася ще у 1922 р., коли саме він доніс на архієпископа Агапіта (Вишневецького), звинувачуючи його у приховуванні церковних цінностей. У результаті після смерті архп. Агапіта в ув'язненні (січень 1923), багато віруючих звинуватили у цьому Іоанікія [44]. Тому не є дивним, що саме цю фігуру органами ДПУ було обрано провідною у черговому розколі РПЦ.

У грудні 1924 р. усі губернські відділи ДПУ отримали циркуляр Секретно-оперативної частини ДПУ УСРР де, зокрема, зазначалося, що необхідно «організувати із середовища тихоновців угруповання, яке буде домагатися від Патріарха Тихона повної автокефалії Української Православної Церкви (тихонівської...), виставляючи перед ним наступні мотиви:

1) Українська Радянська Республіка у ланцюзі СРСР існує як самостійна одиниця, що розв'язує внутрішні питання життя незалежно від характеру дозволу таких в інших Республіках, зокрема РСФРР. Виходячи із цього:

2) Українська Православна Церква (тихонівська) повинна бути на Україні так само самостійною, що повинно сприяти її розвитку;

Існуюча на Україні Українська Автокефальна церква самосвятів, з кожним днем зміцнюється й захоплює все більшу мережу парафій. Підняття свого авторитету у масах самосвяти зобов'язані пробудженню революцією національної самосвідомості українського народу, і як козир проти тихоновців, вони використовують нібито існуючі негативні відносини Патріарха Тихона до автокефалії Української Церкви, і не безуспішно» [45].

Цьому було й об'єктивне підґрунтя, бо, як відзначало ДПУ, доповідаючи про релігійне становище в Україні середини 1924

року, «у деяких єпархіях України, наприклад у Полтаві, Києві, помічаються тенденції відколотися від Патріарха Тихона й організувати свій самостійний церковний центр на Україні» [46], а «тихонівські єпископи Полтавщини готують організацію Всеукраїнського Синоду, для скликання Собору й утвердження автокефалії» [47]. Подібні тенденції спостерігалися і серед тихоновців Чернігівщини [48].

Практичне виконання цього плану рекомендувалося розпочати з вербовки серед тихоновців авторитетних священників, один з яких повинен був підняти дане питання серед іншого духовенства. Усі результати роботи необхідно було висвітлювати у місячних доповідях ДПУ під рубрикою «тихонівська автокефалія» [49].

Відразу після цього, зазначеного вище архп. Іоанікія було заарештовано у Катеринославі і відбулася його обробка для подальшого вербування. У результаті обробки він відмовився від зв'язку з Патріархом і дав розпорядження, як керуючий єпархією, не згадувати його ім'я під час богослужінь [50]. Хоча це і внесло конфлікт у відносини єпископату Катеринославської єпархії, але величезного авторитету Іоанікія не порушило. Так, під час служби архієпископа 6 лютого 1925 р. у м. Артемівськ Донецької губернії «була присутня маса віруючих, серед котрих, у зв'язку з тісністю, справа доходила до давки. Під час проповіді Іоанікія, церква оглашалася плачем і риданнями, що доходили до істерії, одночасно з цим збиралися підписи серед прихожан для колективного прохання про переведення Іоанікія на службу в місто Артемівськ» [51], а у Луганську, де архієпископ був декілька днів березня, поява «колишнього страждальця за віру розбурхала віруючі маси» [52].

Все це свідчило про неабиякий авторитет колишнього виконувача обов'язків Екзарха України. Саме це, на наш погляд і підштовхнуло Антирелігійну Комісію при ЦК КП(б)У на своєму засіданні 1 березня 1925 р. прийняти рішення про вербування Іоанікія для нового розколу, в обмін на повне помилування за його попередні контрреволюційні вчинки [53], що й було зроблено.

Паралельно до відмежування від Патріарха почали підштовхувати єп. Феофіла (Бу-

лдовського) і 25 грудня 1924 р. він зробив рішучий крок, офіційно відмежувавшись від єпископа Григорія (Лісовського). Відразу після цього він налагоджує контакт з єп. Павлом (Погорілко) і зустрівшись у Лубнах у січні 1925 р. вони розробили проект нового угруповання на ґрунті трьох основних принципів: «автокефалія», «українізація», «соборноправність», що були прийняті на Соборі Єпископів 1922 р. [54].

З цим проектом єп. Феофіл поїхав до Харкова, щоб, ймовірно за все, отримати підтримку серед єпископату, що знаходився у місті на правах висланих, але ніяких результатів не домогся [55].

З іншого боку, підготовкою Собору Єпископів, але винятково на канонічній основі, зайнявся єпископ Григорій. Після відколу від нього єп. Феофіла він, опасаючись нового розламу церкви, вирішив згуртувати тихонівський єпископат і розіслав усім єпископам запрошення на участь у Соборі. На початку квітня 1925 р. почали приходити відповіді, які «у більшості випадків говорили про те, що без згоди і благословення Патріарха Тихона ніякого Собору бути не може» [56]. Крім того, радянська влада, не маючи наміру дати можливість об'єднання та легалізації тихонівської Церкви, заборонила єп. Григорію скликання Собору єпископів, що внесло у духовенство «розгубленість, так як на цей Собор вони покладали великі надії, у сенсі організації свого легального церковного Управління» [57]. Таким чином, спецслужби оберігали реалізацію проекту під назвою «тихонівська автокефалія».

Отже у середині 1925 р., як повідомляло ДПУ, «з метою розкладу тихоновщини та липківщини... на початку цього [1925] року, була розпочата підготовча робота до створення нового церковного угруповання» [58] і до червня було «опрацьовано 5 єпископів, 3 з яких, як ініціативна група і скликали Собор Єпископів». На Собор у Лубни було запрошено також делегатів від духовенства і мирян та усіх єпископів України, але більшість – 21 єпископ, відмовилися від участі [59]. Духовенство та миряни були запрошені особистими відозвами єпископа Феофіла, де він запрошував до участі у Соборі усі парафії, які «стояли на платформі пос-

танов Собору Єпископів 1922 р.» [60].

Собор Єпископів України відбувся 4-5 червня 1925 р. у м. Лубни (звідки пішла інша, неофіційна, назва конфесії – «Лубенський розкол»). Ініціаторами скликання Собору стали 5 єпископів: архієпископ Іоанікій (Соколовський), колишній керуючий Харківською єпархією (тихонівського напрямку); єпископи: Вінницький – Павло (Погорілко), Лубенський – Феофіл (Булдовський), Золотоношський – Сергій (Лабунцев), Сновський, вікарій Чернігівської єпархії – Сергій (Іваницький), якого було висвячено на початку 1925 р. єпископами Феофілом і Сергієм Золотоношським. Загалом на Соборі було присутнє 6 єпископів, делегати від Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Донеччини й інші, але на початку роботи один із єпископів – Іоасаф (ймовірніше за все, Йоасаф (Попов), єпископ Бахмутський і Донецький, який перебував на спочинку з початку 1925 р. і проживав у м. Новомосковськ Павлоградської округи Катеринославської губернії. – *О.Т.*), під впливом тихонівської агітації, залишив зібрання [61].

Свою канонічність Собор обґрунтував наступним чином. Згідно постанови Всеросійського Помісного Собору 1918 року Українська Церква дістала автономію і керівним церковним органом на Україні повинен бути «Священний Собор православних єпископів України». Екзархом України Київським митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) був скликаний у 1922 році Собор Єпископів України, на якому було вирішено вступити на шлях автокефалії. Патріарх Тихон у своїй грамоті № 145 від 24/III-24 р. говорить про українську церкву, як про таку, що стала на шлях автокефалії. Собор же 1922 року всіма православними течіями на Україні визнається цілком канонічним, але діяльність його не продовжена, тому що митрополит Михаїл перебуває у засланні, інші ж єпископи навіть не визнають автономії, а цілком підкоряються Москві, тому Лубенський Собор, маючи канонічну спадкоємність, є цілком законним і вважає зайвим входити в які-небудь переговори з митрополитом Петром Крутицьким про дозвіл скликання його [62].

Досить часто у літературі ототожнюють

«Собор Єпископів України», або Соборно-єпископська Церква (СЄЦ) із БОПУПАЦ, що пов'язано із початковими планами НКВС зареєструвати угруповання саме під цією назвою, але цього так і не було зроблено, так як в офіційній документації НКВС з 1925 року є сталими назви: «Лубенський Собор Єпископів», або ж «Соборно-єпископська Церква» [63].

Підтримка держави та поміркований ідейний ґрунт конфесії з національним забарвленням, авторитетним духовенством, автокефалією та збереженням інституту чернецтва привабили до неї помірковане духовенство та мирян. Парафії СЄЦ почали оформлюватися на території Поділля, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Донеччині, тобто насамперед там, де правлячими архієреями були представники даної конфесії. Радянськими органами популярність даної конфесії пояснювалася легалізованістю, тобто офіційним існуванням і лояльним відношенням до радянської влади, впровадженням служб божих як українською, так і старослов'янською мовами, а також, у деякій мірі, автокефальністю [64].

Натомість і цій конфесії не вдалося утримати на тривалий час автокефалію українського православ'я, бо різка зміна курсу держави у 1929 р., що супроводжувалася і поворотом у державно-церковних відносинах, привела до занепаду СЄЦ. Масові репресії 1930-х років знищили увесь її єпископат за винятком митрополита Феофіла, який з 1937 р. жив у Харкові і з 1939 р., після закриття останньої церкви, працював у шкільній бібліотеці, переплітаючи книги.

Історія боротьби за автокефальний статус Української Православної Церкви яскраво свідчить, що втручання влади у внутрішньоцерковні справи, дискримінаційні обмеження духовних свобод, внесення розколу у найбільш прогресивні сили українського духовенства перекреслили усі кращі сподівання й ілюзії 20-х років (автокефалія, українізація, прогресивне реформаторство), знищило здобутки тривалої та копіткої праці на ниві піднесення суспільства до висот християнських ідеалів. Крім того, важке поборництво за автокефалію пов'язане із антиукраїнським характером значної частини українського єпископату РПЦ, консерва-

тизмом духовенства, відсутністю у нього патріотизму, небажанням Московської Патріархії втрачати контроль над однією із найбільш релігійних і багатих православних територій. Наведення історичних паралелей показує, що більшість тогочасних проблем існує і сьогодні й лише конструктивний підхід до їх вирішення та врахування історичного досвіду дасть можливість їх вирішити.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. / В.О. Пашенко. – К., 1993; Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / А.М. Киридон. – Т.: Підручники і посібники, 2005; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004; Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928) / С.І. Жилюк. – Рівне: Рівненський держ. гуманітарний ун-т, 2002 та інші.
- Центральний держархів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф.5, оп.1, спр.2189, арк.224-зв.
- Держархів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.Р-197, оп.5, спр.35, арк.18.
- Ibidem.
- Держархів Харківської області (далі – ДАХО), ф.Р-203, оп.1, спр.1973, арк.40, 81-81-зв.; Держархів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф.Р-316, оп.3, спр.6, арк.47, 87-88; Держархів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.Р-2034, оп.1, спр.266, арк.20-22; Держархів Донецької області (далі – ДАДО), ф.Р-2375, оп.2, спр.41, арк.78.
- Всеукраїнское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924] // Голос Православной Украины. – 1925. – №1-2. – С. 4.
- Ibid. – С. 5-6.
- Ibid. – С. 6.
- Ibid. – С. 7; Жилюк С.І. Вказ. пр. – С. 197-198.
- Всеукраїнское Предсоборное Совецание 11-15 ноября н.г. [1924]. – С. 7-8.
- Ibid. – С. 8.
- ДАВО, ф.Р-197, оп.3, спр.12, арк.12-13.
- Жилюк С.І. Вказ. пр. – С. 202.
- Ibid. – С. 202-203.
- Пашенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні / В.О. Пашенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 55.
- Жилюк С.І. Вказ. пр. – С. 204
- Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки ХХ ст.). Джерела з історії / Олександр Ігнатуша. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – С. 261.
- ДАВО, ф.Р-197, оп.8, спр.6, арк.89.
- ДАВО, ф.П-31, оп.1, спр.199, арк.5.
- Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / Олена Миколаївна Галамай: дис... кан. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний ун-т. – Вінниця, 2006. – арк.130; ДАВО, ф.Р-197, оп.3, спр.14, арк.4-зв.
- ДАВО, ф.Р-197, оп.3, спр.14, арк.4-зв.
- ЦДАВО України, ф.5, оп.1, спр.2189, арк.224-зв.
- ДАВО, ф.Р-197, оп.8, спр.6, арк.86.
- Хронология важнейших событий из истории Православной Церкви в России и на Украине, в особенности – последних лет // Православный календарь на 1927 год / Изд. Священного Синода Украинской Православной Церкви. – Харьков, 1927. – С. 90.
- Галамай О.М. Вказ. пр. – арк.131.
- Bociurkiw B. Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939 / Bohdan Bociurkiw / The University of Chicago. D.Ph. Disert. Department of Political science. – Chicago, Illinois, 1961. – P. 385.
- ДАПО, ф.П-9032, оп.1, спр.49, арк.40.
- ДАПО, ф.Р-1503, оп.2, спр.120, арк.2, 4-7.
- ДАПО, ф.Р-1503, оп.2, спр.120, арк.5.
- ДАПО, ф.П-9032, оп.1, спр.49, арк.116.
- Феодосий (Процюк), епископ. Обособленческие движения в православной церкви на Украине (1917-1943) / еп. Феодосий (Процюк). – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 2004. – С. 251.
- ДАПО, ф.П-9032, оп.1, спр.80, арк.9-10.
- ДАПО, ф.П-9032, оп.1, спр.80, арк.24, 80; Тригуб О.П. «Українське обновленство» у другій половині 20-х років ХХ ст. (сторінки історії БОПУПАЦ) / О.П. Тригуб // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ імені В. Даля, 2002. – С. 61.
- ДАПО, ф.П-9032, оп.1, спр.80, арк.120-зв.
- ДАПО, ф.П-9032, оп.1, спр.81, арк.123-зв.-124.
- Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки ХХ ст.). – С. 34-35.
- Ibid. – С. 37-38.
- Ibid. – С. 39-40.
- ДАХО, ф.Р-845, оп.2, спр.822, арк.29.
- Всеукраїнское Предсоборное Совецание... – С. 7; Феодосий (Процюк). Вказ. пр. – С. 314.
- Феодосий (Процюк). Вказ. пр. – С. 316.
- Центральний держархів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.1842, арк.23; Держархів Дніпропетровської області (далі – ДАДНО), ф.П-1, оп.1, спр.1497, арк.57; Держархів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.П-8477, оп.3, спр.294, арк.17.
- Феодосий (Процюк). Вказ. пр. – С. 281.
- ДАДНО, ф.П-1, оп.1, спр.1602, арк.132.
- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1908, арк.24-24-зв.
- ДАЧО, ф.П-8477, оп.3, спр.294, арк.20.
- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1846, арк.30-зв.
- Ibid, спр.2006, арк.170.
- Ibid, спр.1908, арк. 24-зв.-25.
- ДАДНО, ф.П-1, оп.1, спр.1816, арк.40.
- ДАДО, ф.П-1, оп.1, спр.2342, арк.60.
- Ibid, арк.207.
- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2006, арк.56-зв.
- ДАВО, ф.П-1, оп.1а, спр.116, арк.52; Феодосий (Процюк). Вказ. пр. – С. 325.
- ДАПО, ф.П-9032, оп.1, спр.143, арк.69.
- Ibid, спр.144, арк.77.
- ДАПО, ф.П-9032, оп.1, спр.146, арк.72.
- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2006, арк.21; ДАДНО, ф.П-1, оп.1, спр.1894, арк.93; Держархів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф.П-2, оп.1, спр.237, арк.21.
- ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.2, арк.80; оп.20, спр.2318, арк.2.
- Держархів Сумської області (далі – ДАСО), ф.П-443, оп.1, спр.464, арк.86.
- ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.2, арк.80; оп.20, спр.2318, арк.2.
- ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2006, арк.21-22; ДАДНО, ф.П-1, оп.1, спр.1894, арк.93-94; ДАКО, ф.П-2, оп.1, спр.237, арк.21-22.
- ДАХО, ф.Р-947, оп.2, спр.14, арк.7-7-зв.; Держархів Миколаївської області, ф.Р-2266, оп.1, спр.4, арк.140.
- ДАПО, ф.Р-2126, оп.1, спр.667, арк.20.

Тригуб Олександр Конфесії РПЦ в Україні на шляху до автокефалії (20-30-і роки XX ст.)

Розкрито шлях боротьби двох українських конфесій РПЦ (Української Синодальної Церкви та Соборно-Єпископської Церкви) за автокефальний статус. З'ясовано сили протидії, позицію Москви та радянської влади щодо цього питання, простежено ставлення до автокефалії на місцях.

Ключові слова: Російська Православна Церква, обновленство, Соборно-Єпископська Церква, розкол, автокефалія, Українська Синодальна Церква

Тригуб Александр Конфессии РПЦ в Украине на пути к автокефалии (20-30-е гг. XX в.)

Раскрыт путь борьбы двух украинских конфессий РПЦ (Украинской Синодальной Церкви и Соборно-Епископской Церкви) за автокефальный статус. Выяснено силы противодействия, позицию Москвы и советской власти относительно этого вопроса, прослежено отношения к автокефалии на местах.

Ключевые слова: Российская Православная Церковь, обновленчество, Соборно-Епископская Церковь, раскол, автокефалия, Украинская Синодальная Церковь

Trygub Olexander Confessions ROC in Ukraine towards autocephaly (20-30th of XX century)

The way of struggle two of Ukrainian confessions of Russian Orthodox Church (ROC) (Ukrainian Synodal Church and Council-Episcopal Church) for Autocephalous status is revealed. Forces of counteraction, a position of Moscow and the Soviet authority concerning this question are sort out; the attitude to autocephaly on places is traced.

Keywords: Russian Orthodox Church, renovationism, Council-Episcopal Church, schism, autocephaly, Ukrainian Synodal Church

Рецензенти:

Ігнатуша О.М., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.12.2015 р.